

Анатолій Сергійович КОЛОТІК,

кандидат юридичних наук,

декан факультету № 3

Харківського національного університету внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-4064-4145>

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРАВОВІДНОСИН ЗІ СПЕЦІАЛЬНОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Найважливішою категорією будь-якої юридичної науки є правовідносина. У будь-якій складній системі між її елементами виникає значна кількість найрізноманітніших зв'язків. Якщо ці зв'язки не будуть певним чином впорядковані, тобто не здійснюватимуться за певними правилами, закономірностями, законами тощо, то система не зможе не тільки ефективно функціонувати й розвиватися, а й досить швидко перестане існувати як єдине ціле. Це певною мірою стосується і людського суспільства, яке є також однією з найскладніших систем. Між людьми та їх об'єднаннями як елементами людського суспільства існує і постійно виникає безліч відносин (зв'язків), що потребують врегулювання певними правилами поведінки. Таких правил поведінки людей у суспільстві (соціальних норм) багато: норми моралі, звичаї, корпоративні норми, норми права. Кожна із соціальних норм спрямована на регламентацію певного кола суспільних відносин. Ці суспільні відносини, які врегульовуються нормами права, називаються правовими відносинами або правовідносинами [1, с. 224].

Аналіз наукової літератури дає нам змогу говорити про існування двох підходів до визначення поняття «правовідносини»: 1) правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами права; 2) правовідносини – це виникаючі на основі норм права суспільні відносини. З точки зору О. Ф. Черданцева, обидві ці протилежні позиції мають право на існування. Все залежить від характеру регульованих відносин – зазначає вчений. Є реальні відносини, які існують до права, крім права, оскільки існує саме суспільство. Чи є право, чи його немає, але, оскільки суспільство існує й функціонує, у ньому завжди будуть складатися відносини, пов'язані із виробництвом засобів існування самої людини (відносини власності, відносини розподілу матеріальних благ, відносини, пов'язані з обміном зроблених продуктів тощо) і відтворення самої людини (шлюбні, сімейні відносини). У сукупності ці відносини можна назвати базисними. Стосовно таких відносин підходить перше визначення.

Інші ж відносини існують остільки, оскільки існує право. Ці відносини й виникають на основі норми права, а в разі скасування норми права зникають і самі правовідносини. Як приклад можна взяти податкові або процесуальні відносини. Прийнято закон про введення нових податків – з'являються нові податкові правовідносини. Скасують цей закон – зникнуть і відповідні правовідносини. Прийняли закон про введення суду присяжних – з'явилися нові процесуальні відносини. Такого роду відносини пов'язані переважно з діяльністю держави, що у марксизмі відносять до числа надбудовних відносин на відміну від відносин базисних [2, с. 289].

У межах права соціального забезпечення дослідженню правовідносин було присвячено праці багатьох відомих вчених. Однак аналіз наукових праць свідчить про те, що проблема правовідносин у сфері соціального забезпечення досліджувалася переважно в загальному плані, де окремим видам правовідносин не завжди приділялася належна увага науковців. Так, проблематика правовідносин зі спеціального пенсійного забезпечення залишилася поза увагою фахівців у галузі права соціального забезпечення. Взагалі ж право соціального забезпечення є однією з наймолодших галузей національного права. Так, одним із перших самостійність права соціального забезпечення почав обстоювати В. С. Андреев. Вчений під правом соціального забезпечення розумів систему правових норм, що регулюють відносини з медичної допомоги і лікування, пенсійні та деякі інші відносини із забезпечення громадян у старості і в разі непрацездатності, материнства і дитинства, державної допомоги сім'ї, а також тісно пов'язані з ними процедурні відносини у сфері встановлення юридичних фактів і процесуальні з вирішення спорів [3, с. 31]. Доводячи самостійність права соціального забезпечення серед інших галузей права, вчений запропонував відносити до предмета права соціального забезпечення ті відносини, які відповідають наступним критеріям: одним із суб'єктів цих відносин є громадянин, а іншим – держава в особі органів управління або профспілок, наділених державою відповідними повноваженнями, або органи колгоспів; відносини між суб'єктами мають аліментарний характер, причому зобов'язаним представляти відповідні види забезпечення виступає держава; за допомогою цих відносин забезпечення здійснюється за рахунок фондів для непрацездатних, коштів, що асигнуються на освіту та охорону здоров'я [3, с. 23].

Визнання права соціального забезпечення самостійною галуззю права, недостатня дослідженість її правових інститутів і категорій підштовхнуло науковців на початку 70-х рр. XX ст. до розробки як теоретичних, так і практичних проблем цієї галузі права. Протягом достатньо короткого часу наука права соціального забезпечення збагатилася кількома теоретичними розробками щодо предмета цієї галузі права. Так, Р. І. Іванова і В. А. Тарасова у ґрунтовній монографії «Предмет і метод радянського права соціального забезпечення» віднесли до кола основних суспільних відносин, які регулюються нормами права соціального забезпечення, наступні: з матеріального забезпечення у старості, при тимчасовій непрацездатності, інвалідності та в разі втрати годувальника; відносини, що виникають у зв'язку з матеріальною підтримкою материнства і дитинства, допомогою сім'ї в утриманні та вихованні дітей; відносини із соціально-трудою реабілітації людей похилого віку та інвалідів; відносини у зв'язку з наданням громадянам безоплатної медичної допомоги і лікування, санаторно-курортного лікування, інших форм соціальної опіки; а також

відносини, що складаються під час реалізації матеріальних норм права соціального забезпечення – процедурні відносини [4, с. 107–111].

Виходячи з вищезазначеного, одним із видів відносин, що входять до предмета права соціального забезпечення, є пенсійні правовідносини. Слід відзначити, що серед вчених немає одностайності щодо визначення поняття ті ознак цих правовідносин. Так, В. М. Толкунова та Д. І. Рогачов визначають пенсійне правовідношення як урегульоване нормами права соціального забезпечення відношення громадянина (родини) з органом соціального забезпечення, що виникає на основі рішення комісії з призначення пенсій, за яким громадянин (родина) має право регулярно у визначені терміни одержувати призначену пенсію у встановленому розмірі, а орган відповідно зобов'язаний її виплачувати [5, с. 141–142]. На думку І. М. Сироти, пенсійні правовідносини мають наступні головні, типові ознаки: 1) пенсійні правовідносини є такими суспільними відносинами, які можуть існувати лише за наявності норм пенсійного законодавства; 2) пенсійні правовідносини мають тривалий характер. Вони зазвичай не обмежуються в часі та, подібно до більшості трудових відносин, існують протягом невизначеного терміну; 3) пенсійні правовідносини, як і ряд цивільно-правових відносин, є майновими відносинами. Вони виникають через надання непрацездатним громадянам певного матеріального забезпечення у вигляді пенсії, що є основним джерелом існування; 4) типовою рисою пенсійних правовідносин є застосування до них (у разі забезпечення пенсією за віком, з інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника і за вислугу років) принципу диференціації розмірів пенсій; 5) у пенсійних правовідносинах відсутні засади взаємності: обов'язок органу соціального захисту населення і відповідне суб'єктивне право пенсіонера не зумовлене дією пенсіонера у відповідь на дію органу соціального захисту населення. На боці органу стоїть обов'язок щодо призначення пенсії, а на боці пенсіонера – право вимагати її призначення, оскільки пенсія призначається за трудову діяльність працівника в минулому [6, с. 63–64].

Слід відзначити, що не існує у науковій літературі спільної думки і щодо визначення характерних ознак досліджуваної категорії. У юридичній літературі відзначається, що як особливий вид суспільних відносин правовідношення має наступні ознаки: 1) це вольове суспільне відношення; 2) це суспільне відношення, урегульоване нормами права (або виникає на основі норми права); 3) його учасники (суб'єкти) наділені суб'єктивними правами і несуть юридичні обов'язки; 4) це засіб конкретизації норм права; 5) це таке суспільне відношення, реалізація якого забезпечується можливістю державного примусу [2, с. 289–290]. Правовідносини зі спеціального пенсійного забезпечення є вольовими відносинами, оскільки вони виникають у результаті вольових дій особи, яка має право на спеціальне пенсійне забезпечення (подання заяви про призначення даного виду пенсійного забезпечення до структурних підрозділів Пенсійного фонду). Шляхом свідомих вольових дій здійснюються також права і обов'язки учасників зазначених правовідносин. Наприклад, обов'язок із виплати пенсії реалізується у відповідних вольових діях Пенсійного фонду.

Правовідносини зі спеціального пенсійного забезпечення виникають, змінюються та припиняються на основі норми права. Між цими явищами існує причинно-наслідковий зв'язок: прийняли закон, який встановлює правила пенсійного забезпечення для окремих категорій працюючих, – виникли відповідні правовідносини; доповнили цей закон іншими категоріями населення, які мають право на даний вид пенсійного забезпечення, – змінився суб'єктний склад даного правовідношення тощо. Наприклад, Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9.04.1992 № 2262-XII встановлює спеціальні правила пенсійного забезпечення для певних категорій службовців, перелічених в ст. 1–2 Закону.

У правовідносинах зі спеціального пенсійного забезпечення сторони наділені комплексом прав і обов'язків. Так, особа, яка має право на спеціальне пенсійне забезпечення, має право на призначення та одержання обраного нею виду пенсії у встановленому розмірі за місцем проживання. Пенсіонер вправі видати будь-якій іншій особі належним чином оформлене доручення на одержання пенсії. Пенсіонер має й інші права, наприклад, одержати нараховані, але не затребувані суми пенсії за минулий час. Він може вимагати суми пенсії, не отриманої вчасно з вини органу, що призначає або виплачує пенсію. Цим правам отримувача пенсійного забезпечення кореспондують відповідні обов'язки іншої сторони правовідносин.

Одночасно з правами, на отримувача пенсійного забезпечення покладені обов'язки, наприклад, щодо повідомлення органу, який здійснює пенсійне забезпечення, про обставини, які можуть спричинити зниження розміру пенсії або взагалі припинити її виплату. Так, особи, що одержують пенсію у зв'язку із втратою годувальника або надбавку до пенсії на непрацездатних членів сім'ї, зобов'язані сповіщати управління Пенсійного фонду про зміни у складі сім'ї. Однак у будь-якому разі найважливішим у зазначених правовідносинах є право на одержання пенсії та обов'язок Пенсійного фонду задовольнити це право.

Правовідносини зі спеціального пенсійного забезпечення є засобом конкретизації норм права. Так, у цьому правовідношенні права і обов'язки є конкретними, прив'язаними до конкретної ситуації, належать конкретним, названим по імені суб'єктам. У випадку невиконання або неналежного виконання сторонами відповідних обов'язків у сфері спеціального пенсійного забезпечення їх виконання буде забезпечене за допомогою державного примусу. Як відомо, переважна більшість правовідносин реалізується в добровільних і свідомих діях їхніх учасників. Однак можливість застосування до учасників правовідносин державного примусу з метою реального забезпечення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків завжди існує і є важливою ознакою, що відрізняє правове відношення від інших суспільних відносин. Таким чином, усі загальні ознаки будь-яких правовідносин притаманні і правовідносинам зі спеціального пенсійного забезпечення.

У теорії права соціального забезпечення виділяється низка специфічних ознак, що притаманні правовідносинам із соціального забезпечення. Практично усіма авторами відзначається державний (публічно-правовий) характер правовідносин у сфері соціального забезпечення. Так, Р. І. Іванова вважає, що за своєю природою всі матеріальні

відносини права соціального забезпечення можуть бути віднесені до соціально-зобов'язальних правовідносин недовірливого характеру. Вони існують як відносини правові завдяки тому, що суспільство прийняло на себе обов'язок здійснювати розподіл фондів соціального забезпечення і надавати громадянам (іншим фізичним особам) пенсії, допомоги, інші виплати, послуги тощо [4, с. 68]. Однак, виходячи із сучасного національного законодавства, можна констатувати набуття окремими правовідносинами із соціального забезпечення приватноправового характеру. Наприклад, це можна сказати про правовідносини з недержавного пенсійного страхування.

Окремі вчені з огляду на останню тенденцію пропонують визнати, що є дві галузі пенсійного права, маючи на увазі публічне і приватне. Так, І. Р. Маматказін зазначає, що право соціального забезпечення все-таки розташоване тільки у сфері публічного права, а включати в право соціального забезпечення нові приватноправові рішення окремих пенсійних питань навряд чи вірно, по-перше, у силу самого змісту галузі, по-друге, на думку цього автора, неправильно поєднувати в одній галузі права полярні публічно-правові і приватноправові правовідносини. Отже, усі відносини приватноправового характеру з пенсійних питань функціонують поза межами права соціального забезпечення, хоча і близько до нього, робить висновок цей науковець [7, с. 18].

Окремі вчені до особливостей правовідносин із соціального забезпечення відносять перерозподільний та соціально-аліментарний характер. Прихильниця цієї точки зору Н. М. Стаховська зазначає, що правовідносини із соціального забезпечення за своєю суттю є перерозподільними відносинами, а за характером – соціально-аліментарними, оскільки вони в юридичній формі виражають і закріплюють економічні перерозподільні відносини щодо витрат відповідних суспільних фондів споживання (Пенсійного фонду, Фондів соціального страхування, Державного бюджету тощо) на задоволення життєво необхідних мінімальних потреб непрацездатних та деяких інших, визначених законодавством, верств населення. Аліментарність обумовлюється тим, що основне завдання правовідносин із соціального забезпечення – задоволення потреб відповідних категорій громадян – здійснюється в переважній більшості на безеквівалентній основі без попереднього та подальшого відшкодування (у повному обсязі) сплачених коштів або наданих пільг, послуг тощо. (на відміну від правовідносин деяких інших галузей права, як, наприклад, більшості цивільних правовідносин – купівлі-продажу, обміну, поставки тощо, які реалізуються шляхом безпосереднього відшкодування вартості набутого майна, отриманої послуги; або трудових правовідносин, що побудовані за принципом виконання тієї чи іншої роботи (застосування праці фізичної особи) за певну грошову винагороду та ін.) [8, с. 53].

Висновок. На завершення хотілося б підкреслити, що дійсно, виходячи з того, що більшість відносин, які входять до предмета права соціального забезпечення, базуються на страхових засадах не можна говорити про аліментарність як характерну рису всієї сукупності зазначених відносин. У той же час правовідносини зі спеціального пенсійного забезпечення можна з певною часткою умовності назвати аліментарними. Таким чином, правовідношення із спеціального пенсійного забезпечення – це виникле на основі норм права соціального забезпечення вольове, конкретизоване, перерозподільне та відносно аліментарне відношення фізичної особи (сім'ї), яка має право на спеціальне пенсійне забезпечення, та Пенсійного фонду, в якому фізична особа (сім'я) наділена правом регулярно в певні строки одержувати призначену пенсію у встановленому розмірі, а Пенсійний фонд – обов'язком її виплачувати.

Список бібліографічних посилань

1. Теорія держави і права : навч. посіб. / за ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
2. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов. М. : Юрайт, 2014. 432 с.
3. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР : учеб. 3-е изд. М. : Юрид. лит., 2007. 352 с.
4. Иванова Р. И., Тарасова В. А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М. : Юрид. лит., 1983. 188 с.
5. Право социального обеспечения России : учебник / М. О. Буянова, К. Н. Гусов и др. ; отв. ред. К. Н. Гусов. 4-е изд., перераб. и доп М. : Велби ; Проспект, 2008. 640 с.
6. Сирота І. М. Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 288 с.
7. Маматказин И. Р. Процедурные правоотношения, возникающие в России в связи с действием Закона о государственных пенсиях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Пермь, 2000. 162 с.
8. Стаховська Н. М. Відносини в праві соціального забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2000. 202 с.

Одержано 01.11.2019

УДК 342.9

Анатолій Трохимович КОМЗЮК,

доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри адміністративного права та процесу факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-7377-9241>

ПРО АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сучасний етап реформування вітчизняного адміністративного права вимагає не тільки розробки та прийняття нових нормативних актів та оновлення існуючих, але і проведення наукових досліджень, спрямованих на формування сучасного розуміння публічно-правових явищ, та їх впровадження правотворчу і правозастосовну діяльність. Завдяки